

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94 (477)

*Світлана Казімірова,
Марія Тужик*

●

РЕМЕСЛА ТА ПРОМИСЛИ МЕНСЬКОЇ СОТНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII-XVIII ст.

У статті простежується розвиток ремесел та промислів у сотенному містечку Мена та навколишніх селах у другій половині XVII – XVIII ст. На основі опублікованих документів та архівних матеріалів визначається перелік ремісничих професій та цехів, умови праці ремісників, вартість робіт або виготовленої продукції та обсяг сплачуваних податків. Також проаналізовані відомості щодо обсягів виготовленої та реалізованої продукції, отриманої від заняття певними видами промислів, передусім від млинарства та винокуріння.

Ключові слова: Менська сотня, ремісниче виробництво, промисли, млинарство, винокуріння.

У дослідженнях з історії України XVII–XVIII ст. тривалий час увага зверталася насамперед на події військового та політичного життя, особистості та діяльність керманічів держави, відносини з іншими країнами тощо. Однак малопомітними на цьому фоні залишалися звичайні пересічні мешканці українських міст та сіл зі своїми повсякденними клопотами, проблемами та radoцями життя. Свого часу видатний український історик та державний діяч В'ячеслав Липинський, об'єднавши цих людей під терміном «продуцентів», називав їх найкориснішою верствою суспільства [21, с. 13]. Бо саме вони створюють матеріальні блага та становлять його основу. А отже, дослідження різних сторін життя окремої людської спільноти в межах двору, населеного пункту дає можливість побачити, чим і як жили наші предки 200-300 років тому.

Окрім заняття сільським господарством, важливим засобом до виживання тогочасних українців були ремесла та промисли. Серед найбільших осередків ремісничого, торговельного життя на Лівобережній Україні у XVII–XVIII ст. в історичній літературі найчастіше згадуються Київ, Ніжин, Переяслав, Стародуб, Чернігів та ін. Відомі українські історики Віктор Романовський та Олена Компан зауважували, що саме наявність ремісників, цехів поряд з торгівлею, дозволяє називати місто містом [19, с. 163; 22, с. 397].

А що відомо про інші населені пункти держави під офіційною назвою Військо Запорозьке або Гетьманщини? Тому основна увага нашої розвідки зосереджується на розвитку ремесел та промислів у сотенному містечку Мена Чернігівського полку та його околицях у другій половині XVII–XVIII ст.

Загалом перші згадки про існування ремесел у Мені відносяться ще до першої половини XVII ст. На факт існування ремісничих цехів у той час посилаються жителі містечка в чолобитній, поданій в 1749 р. у відповідь на рапорт менського сотника Григорія Кузьминського до Чернігівської полкової канцелярії. Спираючись на положення Литовського

© Казімірова Світлана Євгенівна – вчитель історії Менської ЗОШ I – III ступенів імені Т. Г. Шевченка Менської районної ради Чернігівської області.

© Тужик Марія Олегівна – учениця 11-а класу Менської ЗОШ I – III ступенів імені Т. Г. Шевченка Менської районної ради Чернігівської області.

статуту, Кузьминський зазначав, що вони є посполитими (селянами), не можуть бути міщанами за відсутності у Мени магдебурзького права та відповідних підтверджуючих привілеїв [18, с. 231]. У свою чергу менські жителі наполягали, що в містечку, ще з часів правління Речі Посполитої на Чернігівщині (1618–1648 рр.), існували кравецький, шевський та ковальський цехи. Це підтверджувалося як документами тієї доби, так і пізнішими гетьманськими універсалами. А повідомлення сотника неправильне та вчинене «по злобе на мешан менских» [9, с. 102]. У Присяжних книгах 1654 р. в переліку менських міщан згадуються по кілька осіб з прізвищами Коваль, Кушнір, Ткач, Шаповал, Швець, що може свідчити про їхню належність до вищевказаних цехів або заняття цими видами ремесел [20, с. 372].

Наступні відомості про ремісниче виробництво знаходимо у Переписних книгах 1666 р. На той час у місті могли працювати 44 ремісники 20 спеціальностей. Серед них – 6 гончарів, 2 ковалі, 1 золотар, 1 слюсар, 1 бондар, 1 котляр [12, с. 385]. Останній спеціалізувався на виробництві котлів, мідного посуду та інших металевих виробів. Одяг і взуття виготовляли 2 шаповали, 4 шевці, 1 ткач, 1 кравець, 3 чоботарі, 4 кушніри. Кушнір чинив хутро з шкіри та шив хутряні вироби. Серед ремісників, які займалися виробництвом продуктів харчування, згадуються 3 різники, 5 калашників (випікання та продаж калачів – білого обрядового хліба), 1 пирожник (пік та продавав пироги), 1 пивовар, 1 олійник. Також зустрічаємо два прізвища Бубен та Скрипка. Навряд, щоб це могли бути початки музичного цеху, але те, що вони могли займатися грою на музичних інструментах час від часу, цілком імовірно.

В основному ремеслами займалися міщани, що мешкали у 89 дворах. За обсягом сплачуваного податку вони розподілялися на чотири статті. Проте господарі 6 дворів, які входили до категорії ґрунтових міщан, поєднували ремесло із сільським господарством. Наприклад, Лукашка Тимофіїв, який був ковалем, мав коня для обробітки землі [13, с. 388]. Ремеслами могли займатись підсусідки або бобилі, яких налічувалось 17 чоловік. Серед них згадуються золотар Ортюшка Радков, слюсар Івашко Савельєв, шаповал Івашко Григорієв [6, с. 385]. Кожен з них мав сплачувати податок у розмірі 6 алтин та 4 деньги (18 копійок) [17, с. 24]. Усього перепис нараховував у Мені 425 чоловік, серед яких ремісники становили 10 %. Також по 1 шевцю працювало у с. Бутівка, Величківка та Куковичі. 1 бондар та 1 коваль мешкали в с. Бабі [13, с. 393, 396].

Подальші відомості про ремісниче життя у Мені знаходимо в матеріалах ревізії Чернігівського полку 1732 р. [8, с. 24]. Тут повідомляється про шевський, кравецький та ковальський цехи. Про існування цеху шапкарів свідчить документ від 27 квітня 1735 р. В ньому зафіксовані умови вступу до цього цеху. Так, якийсь Леонтій приймався туди на 5 років. Він повинен був мати нову свитку, шапку, чоботи, «железко», ножиці, наперсток [4, арк.101 зв.; 14, с. 41]. Також у документі наведені умови визволу, тобто обряду переведення учня у підмайстри. Якщо учня ще не визнавали ремісником, то підмайстер, який опанував усі етапи виробничого процесу, вже мав статус ремісника [15, с. 69]. При посвяченні в підмайстри учень мав улаштувати за свій рахунок учту (урочистий обід) для цехової братії та зробити внесок до скарбниці. Щодо Леонтія зазначалося, якщо він буде давати «уступне» (гроші), то визволок буде за рахунок цеху, а якщо ні, то має заплатити за визволок половину суми, а решту дає цех [14, с. 41].

Серед документів, що стосувалися шевського цеху, відоме повідомлення його цехмістра Самійла Назаренка до комісії з укладання Генерального опису від 13 лютого 1768 р. Він свідчив про те, що 23 травня 1705 р. цехова братія на чолі з тодішнім цехмістром Семеном Пінчуком придбала у Мені двір у козака Герасима Іванова за 110 золотих. Після облаштування в ньому згадувалися дві великі світлиці, льодовня та похідний погреб [7, арк. 582].

У першій половині XVIII ст. у містечку відомі майстри, які не входили до певного цеху. Це могли бути або так звані партачі, або люди, що займались ремеслом у разі необхідності. Наприклад, менський житель Марко Гуца у своєму реєстрі, адресованому до менського намісника Ісидора Козмовича, наводив перелік виконаних на замовлення святотроїцької попівни робіт та їхню вартість. Він підкував чоботи за 1 шаг, виготовив сокиру (4 шаги), гострив «железа плуговие» та «отбил чересла» (2 шаги). Проте оплати від попівни Гуца не отримав і тому просив намісника розібратися у цій справі [4, арк. 125 зв.; 14, с. 42].

Роботи могли виконуватися в якості повернення боргу, про що йдеться в реєстрі послуг, складеному невідомим пічником 28 травня 1733 р. Пічник повідомляв, що за сім років до цього взяв у пана Олексія Михайловича коня «на веру годовую... ціною коп за одинадцять». У визначений термін він не зміг заплатити, тому змушений був відпрацювати. Спочатку пічник штукатував світлицю та стару хату, де жили господарі, що коштувало 1 рубль. У цих приміщеннях він також «хутровал» (певно, оздоблював) 2 печі по гривні. Іншим разом у будинку господаря на ім'я Гришка зробив чорну піч за гривню. Загалом у переліку згадується 17 чорних печей по гривні кожна. Одну піч він поставив у винниці, ще 6 на хуторі, а також у Бабі і Феськівці. Чорними ці печі названі тому, що, напевно, не оздоблювались та призначались для повсякденних робіт. А в світлиці та кімнаті (певно, помешкання господаря) пічник зробив 2 полив'яні печі ціною за копу кожна, які «хутровал» по гривні. У Бабі в шинку він поставив кахлеву піч за 1 рубль, а пізніше – кахлевий комин за 18 коп. Пічник змайстрував піч у пекарні, відремонтував та оздобив кахлями піч у лазні. Насамкінець, він зазначав, що обмазування будинків коштувало 5 коп., а «за хутрование винничних печок за сем год приходит золотих сем» [14, с. 42].

На кінець XVIII ст. у Мені існували 9 цехів, серед яких – один старечий. Це могла бути група бідних, покалічених, сліпих людей похилого віку або об'єднання кобзарів. У шевському цеху налічувалось 30 чоловік, у кравецькому – 40, ткацькому – 30, ковальському, шаповальському та різницькому – по 10 чоловік. Поза цехами працювало 37 чоловік. Загальна кількість ремісників у Мені за даними опису Новгород-Сіверського намісництва 1781 р. складала 130 чоловік [11, с. 320].

Серед промислів значного поширення в господарствах жителів Мені та навколишніх сіл у першу чергу набуло млинарство, що зумовлювалося розвитком зернового землеробства. За даними Переписних книг 1666 р., функціонували 11 водяних млинів на 16 кіл хлібних, 5 кіл ступних, 20 кіл просяних, 10 ступ суконних [13, с. 231]. Облаштування та утримання млинів вимагало значних зусиль та коштів, тому на один млин могло бути кілька опіввласників. На багатьох водяних млинах, поряд з помелом зерна, здійснювалося очищення та подрібнення круп, а також фольвання (очищення) сукна. Під Меною на однойменній річці працював млин на 3 жорна, в якому 1 ступне коло, 4 просяні і 2 суконні ступи мали Івашко Павлов, Фетка Канченко і Мартинко Климов. Брати Фетка і Спиридон Андрієви володіли млином на 2 жорна, 1 хлібне коло, 4 просяні і суконні ступи. Стосовно продуктивності, в середньому за день млин на 1 коло міг намолоти 67-80 пудів (1-1,2 т) борошна [23, с. 27].

Згідно з Описом річок Чернігівського полку за 1754 р., у межах Менської сотні зафіксовано 37 млинів, які розташовувалися на р. Мена, Дягова, Бабка та невеликих рівчаках. 18 з них називалися вешняками, бо працювали лише під час значного підйому рівня води (навесні або восени) [12, с. 45]. Згадуються і млини-вітряки. Серед них – млин на 1 коло в господарстві чернігівського полкового осавула Василя Павловського в Мені (1766 р.) та млини в маєтностях Макошинського Покровського монастиря [1, арк. 7 зв.; 3, арк. 2 зв.].

Шинкарський промисел та винокуріння теж набули значного поширення. Згідно з ревізією Чернігівського полку 1732 р., у Мені нараховувалося 16 шинків, якими володіли представники різних соціальних станів та об'єднань [8, с. 24]. Окрім цехів, 3 шинки належали менському наміснику Ісидору Козмовичу, 2 шинки – чернігівському полковому обозному Гнату Сахновському тощо. 2 шинки знаходились у Данилівці, 1 – в Ушні, 1 – в Куковичах, 5 – в Макошині, 4 – в Осьмаках. Всього на теренах Менської сотні налічувався 31 шинок [8, с. 24].

Згадка про устаткування винокурень міститься у справі за скаргою менського возного Андрія Сахновського на священика с. Величківки Симеона Кушинського. За свідченнями Сахновського до правління Сосницької протопопії від 10 грудня 1767 р. священик здійснив напад на його винокурню. Він побив підсудка Івана Руцького, збив горщик з круга (яким, напевно, закривався котел), поламав «притрубки» (звичай вони були з глини і кріпились до того ж горщика) та пошкодив труби. Як правило, вони були мідними та під'єднувались до притрубок. Саме по них через охолоджувач виходила горілка [2, арк. 5].

Маємо також відомості про обсяги виробництва та продажу горілки. У 1766 р. у дворі менського виборного козака Данила Товстого працювала винокурня, з якої за півроку виходило до 20 (260 л) відер горілки (1 відро=12,4 л). На її виробництво витрачалося до 12 четвертей (1700 кг) хліба (1 четверть=141,69 кг) [10, с. 110]. У 1767 р. в маєтку вдови військового товариша Пантелеймона Сахновського Фекли Іванівни працювала винокурня на 3 котли, з якої щороку виходило до 5 куф горілки (2500 л). У 3 шинках, що належали Сахновській у Мені, за рік її продавалося до 40 відер (500 л) [7, арк. 29, 118].

У Менській сотні мав місце такий промисел, як бортництво. Згадки про нього теж відносяться до часів Речі Посполитої [17, с. 13; 21, с. 355]. Більш ґрунтовні відомості подають Переписні книги 1666 р. Жителі с. Домашлин у переважній більшості переписані бортниками. Вони хоч і володіли землею, але робочої худоби не мали. Податок теж був відповідним і становив 10 пудів (160 кг) меду на рік, окрім оплати хлібом [14, с. 355]. Бортництво набуло подальшого розвитку в XVIII ст., про що свідчать матеріали справи за скаргою козаків Лавріна Коловоротного та Андрія Кагадка на домашлинського землевласника бунчукового товариша Василя Полоницького. Кагадко повідомляв про захоплення Полоницьким його хутора та 500 бортних дерев [4, арк. 2].

Дещо в менших обсягах у Менській сотні відоме бобровництво. Зокрема, полюванням на бобрів займалися жителі с. Макошина та «деревни» Остапівки, розташованих неподалік р. Десни. У 1734 р. в Макошині згадано 7 козаків-бобровників [6, арк. 10 зв.]. За матеріалами Генерального опису Лівобережної України в Макошині та Остапівці станом на 1767 р. нараховувалося відповідно 18 та 4 бобровницьких двори [7, арк. 181]. Окрім загальнодержавних податків, вони сплачували в «казну малоросійську» за бобровницький промисел. В Остапівці стягувалося від до 2 до 6 рублів з двору [7, арк. 182 зв.].

Таким чином, незважаючи на тогочасний рівень виробництва та технологій, природні умови на теренах Менської сотні, господарське життя в ній відзначалося високою активністю. Мена виступала як головний осередок цехового ремесла, а в цілому тут були представлені більшість відомих на теренах Гетьманщини ремісничих професій. Розташовані на території сотні млини та винокурні в чимось нагадували багатопрофільні підприємства. У багатьох дворах місцевих жителів заняття сільським господарством поєднувалося з певними видами ремесел або промислів. Створювана власноруч продукція йшла не тільки на власні потреби, а й на продаж, що в цілому свідчить про господарський хист, кмітливість та підприємливість тогочасних мешканців українських містечок та сіл.

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 674. – Оп. 1. – Спр. 112. – 26 арк.
2. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 1. – Спр. 944. – 6 арк.
3. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 172. – 6 арк.
4. Сосницький краєзнавчий музей ім. Ю. Виноградського (м. Сосниця Чернігівської обл.). Книга Менського намісництва «Протокол или потребность». – Інв. № Д-1580. – 185 арк.
5. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. № 3100. – 42 арк.
6. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. № 4755. – 22 арк.
7. ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. № 22. – 762 арк.
8. Горобець С. Невідомий фрагмент ревізії Чернігівського полку 1732 року / С. Горобець // Сіверянський літопис. – 2008. – № 3. – С. 12-40.
9. Лазаревский А.Н., Константинович Н.К. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов: Изд. губ. стат. комитета, 1866. – 857 с.
10. Мордвінцев В. Палеографія. Довідник для практичних занять студентів кафедри історії Росії / В. Мордвінцев. – К., 2010. – 112 с.
11. Опис Новгород-Сіверського намісництва. – К.: ВУАН, 1931. – 593 с.

12. Описание рек и речек Черниговского полка в 1754 году // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1908. – Вып. VII. – С. 3-52.
13. Переписні книги 1666 р. / [підготував до друку та зредагував В.О. Романовський]. – К.: ВУАН, 1933. – 448 с.
14. Ситий І. Опис Менської сотні 1734 р. / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 2007. – № 4. – С. 39-45.
15. Балушок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників / В. Балушок. – К.: Наукова думка, 1993. – 119 с.
16. Виноградський Ю. Середня Чернігівщина наприкінці XVIII–XIX в. // Історично-географічний збірник (відбитка) / Ю. Виноградський. – К., 1928. – Т. II. – С. 1-19.
17. Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII–XVIII ст.) / О.І. Гуржій. – К., Інститут історії НАН України, 1994. – 108 с.
18. Кісіль І. Міщани в соціальній структурі населення міст Гетьманщини (50-60 рр. XVIII ст.) / І. Кісіль // Пам'ять століть. – 2005. – № 3-4. – С. 224–234.
19. Компан О.С. Міста України // Історик Олена Компан. Матеріали до біографії // Упорядник Я. Компан. – К., 2007. – С. 21–356.
20. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) / П. Кулаковський. – К., Темпора, 2006. – 496 с.
21. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українсько-го монархізму / В. Липинський. – Київ – Філадельфія, 1995. – 470 с.
22. Романовский В.А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII века) / В.А. Романовский // Воссоединение Украины с Россией. 1654–1954. Сборник статей. – М., 1954. – С. 395-420.
23. Стрішенець М. Технічне обладнання водяних борошномельних млинів в Україні XVI–XVII ст. / М. Стрішенець // Вісник Тернопільського державного технічного університету. – 1996. – № 1. – С. 25-29.

**Казимиrowa Светлана
Тужик Мария**

Ремесла и промыслы Менской сотни во второй половине XVII–XVIII вв.

В статье прослеживается развитие ремесел и промыслов в сотенном городке Мене и окружающих селах во второй половине XVII – XVIII вв. На основе опубликованных документов и архивных материалов определяется перечень ремесленных профессий и цехов, условия труда ремесленников, стоимость работ или изготовленной продукции и объем уплачиваемых налогов. Также проанализированы сведения об объемах произведенной и реализованной продукции, полученной от занятия определенными видами промыслов, прежде всего от мельниц и винокурения.

Ключевые слова: Менская сотня, ремесленное производство, промыслы, мельничное производство, винокурение.

**Kazimirova Svitlana
Tuzhik Maria**

Crafts and trades of Mena hundred in the second half of XVII–XVIII centuries

The article traces the development of crafts and trades in the Mena and the surrounding villages in the second half of the XVII – XVIII centuries. On the basis of published documents and archival materials, the list of craft trades and workshops operating in Mena, the conditions of work of artisans, the cost of works or manufactured products and the amount of taxes payable are determined. Also, information is provided on the volumes of manufactured and sold products obtained from the occupation of certain types of trades, primarily from millinery and distilling.

Key words: Mena hundred, craft, trades, artisan, distillery.